

**И. АРАБАЕВ атындагы
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**К. КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.22.644 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда

УДК:811.512.154:811.111-26(575.2)(043.3)

Сооронкулова Назира Атакуловна

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ АНГЛИС ТИЛИНЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН
СӨЗДӨРДҮН ФОНЕТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый,
типологиялык жана салыштырма тил илими

филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2022

Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Манас таануу жана лингвистика институтунун англис тилин окутуунун технологиясы, теориясы жана практикасы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Кадырова Шарыйпа Кадыровна**
филология илимдеринин доктору, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Манастаануу жана лингвистика институтунун англис тилинин теориясы, технологиясы жана практикасы кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттер: **Тулеева Чынарбүбү Сартаевна**
филология илимдеринин доктору, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Манас таануу жана лингвистика институтунун немец тили кафедрасынын профессорунун м.а.

Кадыралиева Диана Женишбековна
филология илимдеринин кандидаты, доцент, Кыргыз мамлекеттик юридикалык академиясынын тилдер жана маданий аралык коммуникациялар кафедрасынын доценти

Жетектөөчү мекеме: Ж. Баласагын атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Чет тилдер факультетинин англистика жана маданий аралык коммуникациялар кафедрасы. Дареги: 720033, Бишкек шаары, Ж.Турусбеков көчөсү, 116.

Диссертациялык иш 2022-жылдын 28-октябрында саат 14:00дө И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.22.644 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720026, Бишкек шаары, И.Раззаков көчөсү, 51А. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc1.vak.kg/b/102-tnx-0sb-9mu>

Диссертациялык иш менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., И. Раззаков, көчөсү, 51А) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720044, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2022-жылдын 27-сентябрында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты, доцент

С. К. Каратаева

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Тилдердин өз ара карым-катышы жана бири бирине таасир этиши азыркы тил илиминдеги татаал жана көп кырдуу маселелерден экени анык. Атап айтканда, коомдук турмуштун саясий-экономикалык, соода-сатык, маданий, социалдык ж.б. тармактарындагы байланыш-катыштары, тилдердин өз ара карым-катышта болушу менен коштолору талашсыз. Тилдердин минтип аракетте болуп, бири бирине таасир этиши жана анын натыйжасында өзгөрүүлөргө учурашы тарыхый жана маданий себептерден улам эки же андан көп тилдер үчүн орток элементтердин пайда болушун шарттайт. Тигил же бул тилдин лексикалык курамындагы чет тилден кирген сөздөрдүн табияты, кабыл алган тилдин системасына ыңгайлашуу өзгөчөлүктөрү эбактан бери бир катар тилчи-окумуштуулардын кызыгуусун жаратып келгени маалым. Анткени чет сөздөр тилдин лексикалык курамынын олуттуу бөлүгүн түзүү менен кабыл алган тилге ыңгайлашуусу рецептор тилдин түзүмүнө таасир этери ачык. Мындай процесстер лексикалык курамындагы кабыл алынган сөздөрдү диахрондук өңүттөн иликтөө учурунда да даана байкалат. Тактап айтканда, бир тилдеги элементтерди башка тилге кабылдоо процессинде ал тилдин тыбыштык түзүлүшүнүн да, маанисинин да өзгөрүү динамикасын көрүү жана түшүнүү үчүн ортомчу тил менен рецептор тилдин тилдик деңгээлдериндеги системалык катыштарды аныктоо зарылдыгы келип чыгат.

Аталган актуалдуу багытка, анын жалпы теориялык негиздерине, принциптерине жана изилдөө ыкмаларына тил илиминде чет элдик, россиялык жана ата мекендик бир топ көрүнүктүү лингвистер, атап айтканда, И. А. Бодуэн де Куртене (1914), В. И. Кодухов (1963), Н. С. Трубецкой (1967), У. Вайнрайх (1974), Л. В. Щерба (1974), В. Д. Аракин (1972, 1989), Г. П. Торсуев (1977), Н. Д. Светозарова (1982), С. Арнольд (1986), С. Ю. Кравченко (2000), Т. К. Ахматов (1968, 1970), А. О. Орусбаев (1991), Ж. К. Сыдыков (2007), Т. Садыков (1992; 2006), К. Т. Токтоналиев (2015), Ш. К. Кадырова (2008), Ч. С. Тулеева (2008), Э. Турдуматова (2004), Д. Кадыралиева (2014) ж.б. окумуштуулардын эмгектери арналган.

Кабыл алынган сөздөрдү иликтөө максатын аркалаган илимий эмгектерде көбүнчө мындай сөздөрдүн ички түзүмүнө басым жасалып, аларды кабыл алуудагы фонетикалык маселелер, өзгөчө акцентологиялык кубулуштар үзүл-кесил каралып же такыр эле көз жаздымда калтырылып келет. Демек, кыргыз тилиндеги англис тилинен кабыл алынган сөздөрдүн фонетикалык жана акценттик структурасын, ошондой эле басымдын позициялык мүнөзүн этимон тилдеги вариант-нускалары менен салыштырып иликтөө диссертациялык иштин темасынын **актуалдуулугун** аныктайт.

Диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө

иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Манас таануу жана лингвистика институтунун Англис тилин окутуунун технологиясы, теориясы жана практикасы кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Кыргыз тилиндеги англис тилинен кабыл алынган сөздөрдүн фонетикалык түзүмүн англис тилиндеги этимондору менен салыштырып иликтөө, кабыл алынган сөздөрдүн фонетикалык жана акценттик структурасындагы өзгөрүүлөрдү жана мындай сөздөрдүн ар кандай социалдык топтордо айтылыш тенденциялары менен варианттарын аныктоо изилдөөнүн негизги максаты деп табылат.

Аталган максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлат:

- 1) лексикалык кабыл алуу теориясынын алкагында кабыл алынган лексикадагы ыңгайлашуу процессинин ролун жана ордун аныктоо;
- 2) кабыл алынган лексиканын структурасын эксперименттик-салыштырма планда изилдөө жана фонемалардын курамын аныктоо;
- 3) акцентологиялык жактан басымдын позициялык мүнөздөмөсүн ачып көрсөтүү;
- 4) этимон сөздөрдү салыштыруу аркылуу кабыл алынган сөздөрдүн фонетикалык жана акценттик структурасындагы өзгөрүүлөрдү аныктоо;
- 5) социолингвистикалык эксперименттин негизинде кабыл алынган лексиканын кеп агымында айтылган варианттарын жана тил ээси тарабынан колдонулган тенденцияларын аныктоо.

Иштин илимий жаңылыгы. 1) социолингвистикалык эксперименттин негизинде англис тилинен кабыл алынган сөздөрдүн кыргыз тилинин фонетикалык системасына ассимиляцияланып ыңгайлашуу тенденцияларынын аныкталышы;

2) кабыл алынган сөздөрдөгү басымдын түрдүү өзгөрүүлөргө кириптер болушунун алгач ирет такталышы;

3) кабыл алынган сөздөрдүн фонетикалык түзүмү менен акценттик варианттарын иликтөөнүн негизинде рекурренттүү мүнөздөгү варианттардын коомчулукка сунушталышы.

Коргоого коюлуучу жоболор:

1. Англис жана кыргыз тилдеринин типологиялык системасына, өзгөчө фонетикалык жана акценттик өзгөчөлүктөрүнө ылайык кабыл алынган лексика реципиент тилде бир нече варианттарда айтылат да, орток деп эсептелген варианттар узустук туруктуулукка ээ боло бербейт. Мунун өзү төл лексикадан айырмаланып, кабыл алынган лексиканын акцентуация эрежелери так жана толук калыптана электигин көрсөтөт.

2. Фонологиялык деңгээлде лексикалык кабыл алынган бирдиктерди

изилдөө мезгилде, чет тилиндеги сөздүн фонологиялык курамын жарым-жартылай сактоо тенденциясы бар.

3. Англицизмдер кыргыз тилине кабыл алынышында алардын акценттик түзүлүшүнүн өзгөрүүгө учуроосунун олуттуу себеби кыргыз тилинин ички системасы менен байланышкан факторлорго барып такалат.

4. Массалык маалымат каражаттары кыргыз тилинде сүйлөгөндөрдүн сөздүк курамын англис тилинен кирген сөздөр менен толуктап турган негизги булактын ролун аткарып, англис тилинен кирген сөздөрдүн акценттик түзүмүнүн калыптанышына түздөн-түз таасирин тийгизип турат.

5. Басымдын кабыл алынган сөздөгү белгилүү бир муунга түшүшүндө сүйлөөчүнүн англис тилинде сүйлөй алуусу жетектөөчү факторлордун ролун аткарат.

Иштин практикалык мааниси. Алынган жыйынтыктардын тилдик каражаттардын өз ара аракетте болуу өзгөчөлүктөрүн изилдөө багытындагы илимий иштерде колдонуу зарылдыгын түшүндүрүү. Мындан тышкары иште алынган практикалык маңыздагы тыянактарга таянуу аркылуу, кыргыз тилин алып жүрүүчүлөрдүн жандуу кебинде кабыл алынган сөздөрдүн айтылышына байланыштуу адекваттуу практикалык мүнөздөгү сунуштарды берүүгө боло тургандыгын баса белгилөө зарыл. Ал эми академиялык билим берүү жаатында иштин жыйынтыктарын фонетика боюнча атайын курстарда, англис жана кыргыз тилдеринин салыштырма-типологиясы, кеп маданиятынын теориясы жана практикасы курстарында пайдалануу сунушталат.

Изилдөөчүнүн жеке салымы болуп диссертациялык иштин илимий натыйжалары, алардын терең изилдениши, кыргыз тилине чет тилдеринен кабыл алынган сөздөрдүн фонетикалык, акценттик структураларын, алардагы басымдын позициялык мүнөздөмөлөрүн айырмачылык жактарынын аныкталышы, коргоого коюлган теориялык негизги жоболор, чыгарылган корутундулар изденүүчүнүн жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн апробацияланышы. Изилдөөнүн негизги жоболору жана жыйынтыктары 2014-2020 жылдар аралыгында И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинде, Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия славян университетинде өткөн жаш окумуштуулардын конгрессинде, республикалык, эл аралык илимий практикалык конференцияларда баяндамалар окулган. Изилдөөнүн материалдары чет өлкөдө жана Кыргызстандын ЖОЖдорунун лицензияланган илимий басылмаларында жарык көргөн он илимий макалада чагылдырылды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Изилдөөнүн мазмунун чагылдырган 10 макала жарыяланып, анын ичинен РИНЦ индексине кирген басылмаларда Кыргызстанда 3 жана чет өлкөдө 3 макала жарык көрдү.

Иштин курамы. Иште коюлган негизги максат-милдеттерге ылайык,

диссертация киришүүдөн, үч баптан, корутунду бөлүмдөн, тиркемелерден жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү – 167 бет.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык иштин темасы негизделип, анын актуалдуулугуна, теориялык жана практикалык маанисине, илимий жаңылыгына, максат-милдеттерине, коргоого коюлуучу жоболорго орун берилген.

Биринчи бап “Кыргыз тилинин өнүгүү тарыхы. Кыргыз тилине чет тилдеринен кабыл алынган терминдердин изилдөөнүн теориялык негиздери” деп аталып чет тилдеринен кирген сөздөрдү кабыл алуу процессине байланышкан теориялык жалпы мүнөздөгү маселелер каралат. Атап айтканда, тилдердин карым-катнашта болуу теориясынын алкагында формалдуу адаптация кабыл алуунун жалпы процессинин бир компоненти катары каралган.

Дүйнөдөгү бардык тилдердин өнүгүшү сыяктуу эле кыргыз тили да далай мезгилдерди баштан кечирип, байыркы доордон бүгүнкү күнгө чейин өзүнүн сөздүк курамын ички ресурстардын эсебинен да, чынтыктагы объективдүү жана субъективдүү реалдуулуктарды бейнелеген чет сөздөр жана терминдердин эсебинен да толуктап, тектеш жана тектеш эмес тилдер менен үзгүлтүксүз байланышта болуп келет. Ошол эле маалда мындай чет элементтердин ичинде транскрипция, транслитерация же аралаш ыкмалар аркылуу кабылданган бирдей маанидеги терминдер да арбын кездешери талашсыз [Сыдыков, 2007:14].

Соңку мезгилдерде кыргыз тили негизинен орус тили аркылуу сөз байлыгын байытып келет. Кыргыздар Россиянын курамына кирип, алардын маданияты өнүгүп келгенине байланыштуу көптөгөн жаңы сөздөр пайда болду. Совет дооруна чейин орус тилинен жүзгө чамалуу гана сөз кабыл алынган. Б. М. Юнусалиевдин эмгегинде төмөндөгүдөй сөздөр кыргыз тилинин сөздүк курамына кирип, кыргыз тилинин фонетикасына ылайык кабыл алынган сөздөр тыбыштык өзгөрүүлөргө дуушар болду. Мисалы, *ирет-ряд*, *закун-закон*, *акты-акт*, *меш-печь*, *сот-суд*, *залөк-залог*, *задатке-здаток*, *бөлкө-булка*, *буханке-буханка*, *бөтөлкө-бутылка*, *шапке-шапка*, *шекер-сахар*, *кампит-конфет*, *чайнек-чайник*, *үстөл-стол* ж.б. [Юнусалиев, 1959:33]. Азыркы учурда стол, акт сөздөрү Совет мезгилинде кабыл алынган сөздөр сыяктуу кыргыз орфографиясынын эрежелерине баш ийет. Ал эми *ирет-ряд* уңгусу кыргыз тилине кабыл алууда тыбыштык өзгөрүүлөргө дуушар болсо да, кыргыз адабий тилинин нормасына ылайык деп эсептелет. Аныны себебин Б. Орузбаева ирет сөзү кыргыз тилинин лексикасына кирүү менен кабыл алынган сөз катары эсептелбей, төл сөздөрдөй болуп жаңы сөздөрдү жасоого негиз болгондугу менен байланыштырат. Мисалы, *ирет-иреттөө*,

иреттүү, иретсиз ж.б. [Орузбаева, 1964:30].

Б. М. Юнусалиев кыргыз тилин өнүгүшүн үч доорго бөлгөн: 1-доор - байыркы кыргыз тили (IX–X кылымдарга чейинки мезгил, же орхон-энисей доору); 2-доор – орто кылымдык кыргыз тили (X–XVI кылымдарга чейинки мезгил, б. а. алтайлыктар менен кыргыздардын тилиндеги окшоштуктар пайда болгон доор); 3-доор – жаңы кыргыз тилинин доору [Юнусалиев, 1971:57]. Байыркы кыргыз тили жөнүндө ал мындай дейт: «Энисей эстеликтеринин тилин жалаң кыргыз тили гана эмес, башка жакын тектеш тилдерге да ошол эле даражада жакындатууга болор эле, анткени азыркы убактан байыркыны көздөй канчалык алыстаган сайын тектеш тилдер ошончолук бири-бирине жакындай түшөт». Энисей эстеликтеринин тили тектеш тилдерге тең экендигин жана азыркы тилдердин байыркыда бир экендигин айкындайт [Юнусалиев, 1971:57].

Биринчи баптын экинчи бөлүмү “Тилдик жана фонетикалык кабыл алуу жөнүндө жалпы түшүнүк” деп аталып, фонетикалык кабыл алуулар жөнүндө жалпы түшүнүк берилди.

Тилдик карым-катыш теориясында калькалоо жолу аркылуу ар кандай деңгээлдеги тилдик бирдиктер кабыл алына тургандыгы окумуштуулар тарабынан белгиленип келет. Анткени калькалоонун объекти катары жалаң эле сөздөр болбостон сөз айкашы, лексема, аларга уланган грамматикалык формалар да болушу толук ыктымал. Лингвист Е. М. Чекалина белгилегендей, тилдик кабыл алуунун башка жолундай эле калькалоо жолунда да ассимиляциянын ролу маанилүү экендигин танууга болбойт. Себеби кабыл алынган сөздөрдүн тилдин лексикалык коруна кирип, турукташып, сиңип кетүүсү алардын ассимиляцияланышына байланыштуу экендиги талаш туудурбайт. Анткени кабыл алынган тилдик каражаттар тилдин мыйзамдарына баш ийдирилип ассимиляциянып, убакытын өтүүсү менен ошол тилдин кептик колдонулушуна ылайыкталып, алардын башка тилден киргендиги билинбей калат [Чекалина, 1998:22].

Адатта, бир тилге сөздөрдүн кириши алар туюнткан мурун белгисиз, жаңы түшүнүк, нерселердин элдин жашоо практикасында пайда болушу менен шартталат. Же болбосо кабыл алынган сөздөр мурун тилде белгилүү болгон предметтердин, түшүнүктөрдүн жана кубулуштардын экинчи аталышы катары кабыл алынышы мүмкүн. Мындай жагдай катары кабыл алынган сөз аркылуу белгилүү болгон түшүнүктөрдүн башка бир өңүтүн атоого карата колдонуу зарылдыгы келип чыккан же кабыл алынган сөз эл аралык термин катары тилге кирген, ошондой эле тилге сөздөр таңууланып киргизилген учурларды атоого болот. Лексикалык кабыл алуунун негизги ыкмалары деп транскрипция, танслитерация жана калькалоо ыкмалары эсептелет.

Калькалоо жолу да тилдик кабыл алуунун өнүмдүү жолу катары саналат.

Мында бир тилдеги сөздөр башка тилге сөзмө-сөз которулат. Бирок калькалоодо сөздүн материалдык, предметтик маанилери менен катар грамматикалык маанилеринин да, грамматикалык формалары менен орун тартиптеринин да түпнуска тилдегидей сакталышына талап этилет. Көпчүлүк изилдөөлөрдө калькалоонун лексикалык жана семантикалык түрлөрү окумуштуулар тарабынан белгиленип жүрөт. Лексикалык калькалоодо чет тилинен кирген сөздүн бардык бөлүктөрү түпнускадай көчүрүлүшү керек. Мындай бөлүктөргө уңгуну, мүчөнү, приставкаларды киргизүүгө болот [Арнольд, 1986:34]. Мисалы, кызыл зона- red zone, ишеним телефону- hot line, кансыз согуш- cold war, шок терапиясы- shock therapy, кара тизме- black list...

Биринчи баптын үчүнчү бөлүмү “Кабыл алынган сөздөрдөгү тыбыштардын артка жана алга окшошуу кубулушу” деп аталып тилдик чөйрөнүн ички талаптарына адаптацияланышы каралат. “Ассимиляция” термини туурасында кеп козгоодо, аталган термин тил илими жаатында эле эмес, этнография, саясат таануу, биология ж.б. илим тармактарда колдонулуп, “ыңгайлашуу”, “өзгөрүү”, “түрүн өзгөртүү” сыяктуу маанилерди туюнтат. Албетте, мындай маанилер ар кайсы илим тармактарында ар кандай маанилик оттенктор аркылуу айырмаланыша тургандыктарын кошумчалай кетүү керек. Тил илими жаатында болсо, “ассимиляция” термини, жогоруда белгиленгендей, “окшошуу”, “ыңгайлашуу”, “кабыл алуу”, “жакындашуу” өндүү сөздөргө синоним сөз катары колдонулат. Түпкү маңызында ассимиляция бир тилдеги сөздөрдүн экинчи бир тилдин тилдик шарттарына ыңгайлашып, сырткы тыбыштык турпатын, айрым учурда ички табиятын да өзгөртүп, кыскасы, өзү кабыл алынып жаткан тилдик чөйрөнүн ички талаптарына адаптацияланып, окшошуусун түшүндүрөт. Демек, “тилдик кабыл кабыл алуунун ассимиляциясы” дегенде тилдик кражаттардын реципиент тилдин фонетикалык, графикалык жана морфологиялык нормаларына жана анын семантикалык системасына толук же жарым-жартылай ыңгайланышын түшүнүшүбүз керек [Арнольд, 1986:34].

Формалдуу ассимиляциянын үч түрү бар экендиги белгиленип жүрөт: фонетикалык, орфографиялык жана грамматикалык (морфологиялык). Аталган биринчи экинчи түрдөгү ассимиляциялар бири-бири менен тыгыз байланышта болуп, айрым учурларда экөөнү бириктирип кароо менен, изилдөөчүлөр кабыл алуунун “фонографемалык бөтөнчөлүктөрү” деген түшүнүктү пайдаланышат. Жалпысынан алганда, формалдуу ассимиляциянын үч түрү тең бири-бири менен өз ара карым-катнашта, аракетте болгондугу тилдин лексикасынын системалуу мүнөзү аркылуу түшүндүрүлөт. Бирок тил илиминде ассимиляциянын баштапкы талабы катары фонетикалык ассимиляция эсептелет. Анткени калган эки талаптын ишке ашышы биринчи талапка байланыштуу экендигин окумуштуулар бир ооздон белгилешет. Ал

ана эмес башка тилден кирген сөздөрдүн, туруктуу сөз айкаштарынын фонетикалык жактан кабыл алынып жаткан тилге так ыңгайлашуусу ал сөздөрдүн массалык-маалымат каражаттарында колдонулуу жыштыгынын артышына, ал эми мындай жагдай кабыл алынган сөздөрдүн тилде турукташышына шарт түзөрү талаш туудурбайт.

Кабыл алынган лексемалардын ассимиляциясын алардын этимондорунун өздөштүрүлүп жаткан тилдин ар кандай тилдик мүнөздөмөлөрүнө окшошуусу, ыңгайлашуусу катары жалпылап түшүндүрүүнүн бир нече конкреттүү аспектиери бар экендигин да айтуу зарыл. Тил илиминде окумуштуулар тарабынан мындай аспектилердин көптөгөн түрлөрү бар экендиги белгиленет. Бирок талдай келгенде бир эле аспект ар кандай терминдер менен аталып отуруп, бул жаатта терминдик башаламандык келип чыккандыгы байкалат. Кандай болгон күндө дагы, фонетикалык, морфологиялык, графикалык ошондой эле семантикалык аспектилердин дээрлик бардык изилдөөлөр үчүн орток аспектилер экендигинен күмөн саноого болбойт. Жанаша келген эки үнсүздүн бири-бирине тийгизген таасирине жана окшошуунун багытына карай окшошуу кубулушу үчкө бөлүнөт: 1) алга окшошуу, 2) артка окшошуу, 3) кайчылаш окшошуу [Садыков, 2015:174].

1) Алга окшошуу мурунку тыбыш кийинки тыбышка таасир эткен учурда пайда болот. Мисалы, парковка- паркофка, кроссворд- кросфорт, академия- акадэмия, декада-дэкада, интеллект- интэлэк, конференция - конференсия. Алга окшошуу артка окшошууга караганда кыйла аз кездешет. Ошондой эле тез темп менен кошумча же кокустук ассимиляциялар болуусу мүмкүн.

2) Артка окшошуу кийинки тыбыш мурункусуна таасир эткенде пайда болот. Мисалы, *рентген-ренген, терапевт- терапев, тоннель- тунель, рейтинг- рейтиң, боулинг- боулиң, брифинг- брифиң, инициал- инцал*.

3) Кайчылаш окшошуу- унгу менен мүчөнүн, мүчө менен мүчөнүн же сөз менен сөздүн жигиндеги эки үнсүздүн бири бирине бирдей таасир этип, алга жана артка карай кош кабат окшошуп айтылган учурда ишке ашырылат. Кыргыз тилинде мындай учур бирөө гана, атап айтканда: сөз соңунда н тыбышы менен кийинки сөздүн башкы к тыбышы бири – бирине таасир этип, бири-бири менен алдыга жана артка карай кош кабат окшошуп, н+г өтүп айтылат: аман+калды = амаңгалды, алтын+кашык = алтыңгашык, Касан+куйган = касаңгуйган, Асан+Калый = Асаңгалый. Англис тилинде кайчылаш окшошуу кездешбейт [Садыков, 2015:175].

Кабыл алынган лексемалардын ассимиляциясын алардын этимондорунун өздөштүрүлүп жаткан тилдин ар кандай тилдик мүнөздөмөлөрүнө окшошуусу, ыңгайлашуусу катары жалпылап түшүндүрүүнүн бир нече конкреттүү аспектиери бар экендигин да айтуу зарыл. Тил илиминде окумуштуулар тарабынан мындай аспектилердин көптөгөн түрлөрү бар

экендиги белгиленет. Бирок талдай келгенде бир эле аспект ар кандай терминдер менен аталып отуруп, бул жаатта терминдик башаламандык келип чыккандыгы байкалат.

“Кыргыз тилиндеги англис тилинен кабыл алынган сөздөрдүн фонетикалык ыңгайлашуусу” деп аталган биринчи баптын төртүнчү бөлүмүндө чет тилинен кирген сөздөрдүн айтылышы кабыл алынып жаткан тилдеги тыбыштык жактан адаптацияланышы талдоого алынат. Тилдик каражаттардын тыбыштык турпатынын реципиент тилдин нормаларына карай өзгөрүүсү башка тилдер менен карым-катышта болгон бардык эле тилдерде байкалат. Мисалы, мындай жагдайга байланыштуу Ж. Свит [Sweet, 1970:172] төмөнкүдөй пикирин айткан: “Башка элдер тарабынан ачылып жаткан жаңы ачылыштар, табылгалар ошондой эле чет өлкөлөрдөн келген товарлардын аталыштары аркылуу кирген жаңы сөздөр калктын калың катмары тарабынан активдүү колдонула баштаганы менен, алардын айтылышында айрым бир каталар орун алып калышына байланыштуу тилдик фактыларды кездештирип жүрөбүз”. Буга байланыштуу Л. П. Крысин эки учурду: биринчи учур катары фонематикалык субституцияны жана тилдик каражат кабыл алынып жаткан тилдин фонемалык каражаттары аркылуу берилишине байланыштуу айтылган фонетикалык жактан кабыл алуу учурун бөлүп кароо зарыл экендигин айтат. Бирок тилдик кабыл алуу процессинин аркасында сөздөрдүн фонемалык жактан бири-бирине шайкеш келген же келбеген учурлары аларды салыштыруу аркылуу гана ишке ашырылат. Тилдердин тыбыштык системаларынын, ошондой эле алардагы системалуу мүнөздөгү релеванттуу белгилердин шайкеш келбеген учурларга байланыштуу чет тилдеринен кирген сөздөрдүн фонетикалык жактан адаптацияланышы тоскоолдуктарга учурайт. Жыйынтыгында түпнуска тилдеги тилдик каражат менен анын реципиент тилде кабыл алынган варианттардын ортосунда караганда гана жакындык бар экендигин көрүүгө болот. Мындай тыбыштык жактан болгон жакындыктар туруктуу жана туруктуу эмес мүнөздү алып жүрүүлөрү мүмкүн. Туруктуу мүнөздөгү фонемалык адаптация кабыл алынып жаткан тилде “бөтөн” фонеманын реципиент тилде инвариантынын пайда болушу менен коштолсо, экинчи учур кабыл алынып жаткан тилдик каражаттардагы фонемалардын реципиент тилдин ар кайсы фонемалары аркылуу жүрөт, мунун натыйжасында кабыл алынган бир эле сөздүн ал кабыл алынган тилде бир нече варианттары пайда болушу ыктымал [Тимофеева, 1992:50].

Сөздүк деңгээлдеги тилдик кабыл алуунун кабыл алынган тилге адаптацияланышын изилдөөдө сөздөрдүн оозеки же жазуу жолу аркылуу киргендигин эске алуу шарт. Сөздөрдүн жазуу жолу аркылуу кабыл алынышына караганда оозеки жол аркылуу кабыл алынышында алар өзгөрүүлөргө көбүрөөк учурайт. Мындай өзгөчөлүктү сөздөрдүн угууга

негизделип кабыл алынышына байланыштуу түшүндүрүүгө болот. Тактап айтканда, чет тилинен кирген сөздөрдүн айтылышы кабыл алынып жаткан тилдеги тыбыштык жактан аларга жакын сөздөргө окшоштурулуп айтылат. Алардын ортолорундагы акустикалык жактан болгон окшоштуктар маанилик кандайдыр бир ассоциацияларга негизделген болот.

Фонетикалык адаптация процессинин бачым жүрүшүнө кабыл алынган сөздүн тилдик карым-катыштын тигил же бул чөйрөлөрүндө таралышы да таасирин тийгизет. Чет тилинен кабыл алынган сөз канчалык кенен жана жыш колдонулса, ал ошончолук өзүнүн этимонунан алыстайт.

Чет тилдеринен кирген сөздөрдүн фонетикалык өңүттөн ар тараптуу изилдениши, эреже катары, диахрондуу лингвистиканын изилдөө предмети болуп саналат. Ошол эле маалда айрым жеке мүнөздөгү маселелердин жалпыланышы аларды синхрондуу өңүттөн сыпатталышын талап этет. Анткени чет тилдеринен кирген сөздөрдүн синхрондуу өңүттөн каралышы тилдин өнүгүүсүнүн ар бир конкреттүү этабында алардын бардык компоненттеринин формалдуу структураларынын тилдик жаңы шарттарда кызмат аткаруусу туурасындагы маалыматтарды системалоого мүмкүндүк түзөт [Колесникова, 1986:17]. Ушул жагынан алып караганда, чет тилдеринен кирген сөздөрдүн ретроспективдүү планда өзгөрүүлөргө дуушарланышын жана өнүгүү перспективасын изилдөө үчүн аларды динамикалык, ошондой эле синхрондук жана нормативдик өңүттөн иликтөө маанилүү [Бондаренко, 1981:4; Горбачевич, 1978:5]. Себеби изилдөөнүн мындай өңүтү чет тилдеринен кирген сөздөрдүн тышкы турпатына болгон схемалык, формалдуу жана консервативдүү мамилени жокко чыгаруу менен, анын кабыл алынып жаткан тилге ыңгайланышына шарт түзөт. Андыктан тилдик кабыл алуу изилдөөнүн синхрондук жана диахрондук өңүттөрүнүн катышын эске алуу зарылдыгын талап кылган тилдик кубулуш экендигин эстен чыгарбоо зарыл. Мисалы, изилдөөнүн диахрондук өңүтүн чет тилдеринен кирген сөздөрдүн этимологиялык мүнөздөмөсүнө байланыштуу маселелер аныктайт жана аталган өңүт кабыл алынган сөздөрдү изилдөөнүн ажырагыс компоненти катары эсептелет. Ошону менен бирге изилдөөнүн аталган өңүтү кабыл алынган сөздөрдүн реципиент тилдин системасы менен болгон көп пландуу өз ара карым-катышын аныктай тургандыгы да белгилүү. Ал эми чет тилдеринен кирген сөздөрдүн реципиент тилге фонетикалык жактан ыңгайлашуусунда түпнуска тилдин таасири негизги фактор катары эсептелбесе да, өздөштүрүлүп жаткан сөздүн сырткы турпатына белгилүү өлчөмдө өз таасирин тийгизбей койбойт. Ошол эле маалда түпнуска тилдин өзгөчөлүктөрү кабыл алынган сөздөрдүн турпатынан байкала бербейт, анткени сөздөр реципиент тилдин таасири аркасында бир топ өзгөрүүлөргө учурашы ыктымал. Бирок айрым бир фонетикалык жана морфологиялык белгилер аркылуу кабыл алынган сөздөрдүн булагын аныктоо мүмкүнчүлүктөрү да жок эмес. Мисалы,

немис тилинен кабыл алынган сөздөргө [шт] [хт] (штопор, шахта) тыбыштарынын айкашып келүүсү мүнөздүү болсо, англис тилинен кабыл алынган сөздөргө бол, -инг морфемалары мүнөздүү келет (футбол, маркетинг).

Экинчи бап “Изилдөөнүн методологиясы жана ыкмалары” деп аталып, бул бапта изилдөөнүн объектиси, предмети, материалдары жана методдору жөнүндө маалыматтар берилген. Англис тилдеринен кабыл алынган лексиканын фонетикалык түзүлүшүндөгү негизги компоненттерди изилдөөдө сыпаттама, системалык анализ, салыштырма-типологиялык, социолингвистикалык анализ, лингвостатистикалык эсеп методдору жана ыкмалдары колдонулду. Атап атканда, салыштырма-типологиялык методдун негизинде кыргыз тилине кабыл алынган сөздөрдүн фонетикалык, тагыраак айтканда, акценттик структурасынын мүнөздөмөсү анын англис тилиндеги прототиптерине салыштырылып иликтөөгө алынды. Ошондой эле социолингвистикалык анализ аркылуу ар түрдүү социалдык топтордун кебиндеги кабыл алынган сөздөргө коюлуучу басымдын позициялык мүнөздөмөлөрү аныкталды. Изилдөөдө эксперименталдык материал лингвостатистикалык методдун жардамы менен сандык катыш өңүтүнөн талданып, илимий мүнөздөгү жыйынтык, тыянактар иллюстративдик, тилдик материалдарга таянуу аркылуу чагылдырылды.

Изилдөөнүн объектиси - кыргыз тилиндеги англис тилинен кабыл алынган сөздөрдүн корпусу. **Изилдөөнүн предмети** - кыргыз тилиндеги англис тилинен кабыл алынган сөздөрдүн фонетикалык өзгөчөлүктөрү.

Изилдөө ишинин материалдары катары кыргыз тилине англис тилинен оозеки жол аркылуу кабыл алынып, адаптацияланган жана кептин ар кандай стилдеринде пайдаланылган сөздөр эсептелет. Талдоого алынган материалдардын басымдуу бөлүгү массалык-маалымат каражаттарынан алынгандыгын да белгилөө зарыл: көрүүчүлөр менен угармандардын кеңири чөйрөсүнө багытталган теле жана радио берүүлөр (жаштарга арналган программалар, маалымат жана кабар блоктору, белгилүү бир илимий темага арналган программалар), ошондой эле ар кандай кесиптеги жана курактагы кыргыз тилин алып жүрүүчүлөрдүн күнүмдүк оозеки кебинен теориялык материалдардын мазмун-маңызына ылайык үзүндүлөр алынды.

Дегеле, кабыл алынган сөздөр колдонулган бардык стилдик чөйрөлөрдү камтуу ишибиздин максаты катары коюлбагандыгын баса белгилемекчибиз. Ошондой болсо дагы ишибизде иликтөөгө алынган тилдик каражаттардын колдонулуу чөйрөсүнө карай төмөндөгүдөй стилдик чөйрөлөргө жана лексикалык катмарларга мүнөздүү экендигин көрсөтүүгө болот:

Коомдук-саясий лексика: *импичмент, спикер, брифинг, истеблишмент, сейш(е)н, саммит.*

Техникалык терминдер: *пейджер, ксерокс, компактиск (Си Ди), плеер,*

миксер, комбайн, чейнджер.

Компьютердик лексика: *интернет, интерфейс, модем, ноутбук, принтер, провайдер, джойстик, картридж, драйвер, сервер, хакер, хардвер, пентиум, лаптоп.*

Экономикалык лексика: *менеджер, маркетинг, консалтинг, ноу-хау, офф-шор, ризлтер, дисконт, дилер, брокер, рекрутинг, дефолт, холдинг, мониторинг.*

Спорттук лексика: *гандикап, нокаут, нокдаун, спарринг, маунтингбайк, скейт(борд), серфинг, бодибилдинг, батерфляй, фальстарт.*

Музыкалык лексика: *саундтрек, хали-гали, рок-н-ролл, буги-вуги, мюзикл, ремикс, хард-рок, спиричуэл.*

Транспорттук каражаттар: *никап, боинг, лайнер, скутер, катер, минивен, багги.*

Бизнес чөйрөсүндөгү лексика: *бизнес, продюсер, кастинг, клип, клипмейкер, стриптиз, имиджмейкер, блокбастер, мейк-ап, ток-шоу, шоу-бизнес, шоумен, дансинг, экиш, сталкер. ВИП (Ви Ай Пи), секс-шоп, пати*

Орток лексика: *тинейджер, дайджест, супермаркет, пикули, поп-корн, секонд-хенд, постер, бестселлер, бикини, памперс, сендвич, спонсор, бармен, коктейль, джемпер, бриджи, бекон, супермаркет, шоппинг, уик-енд, йогурт.*

Үчүнчү бап “Кыргыз тилине англис тилинен кабыл алынган сөздөрдүн фонетикалык өзгөчөлүктөрү” деп аталып, ал алты бөлүмдөн турат. **Үчүнчү баптын** биринчи бөлүмү кабыл алынган сөздөрдөгү үндүүлөрдүн өзгөрүшүн салыштыруу катары чагылдырат. Иштин бул бабында, негизинен, кыргыз тилине англис тилинен кирген сөздөрдүн фонетикалык варианттарынын синхрондуу жана диахрондуу өңүттөрдөн иликтөөдөн соң алынган жыйынтыктар сыпатталган. Тандалып алынган тилдик фактылар катары англицизмдердин фонетикалык варианттары эксперименталдык өңүттөн изилдөөгө алынып, жыйынтыктар чыгарылган.

Үндүү жана үнсүз тыбыштардын артикуляциясын сыпаттоодо сүйлөө органдарынын (артикуляциялык базаларынын) туура абалда болуусу атап айтканда: тилдин, эриндердин, жумшак таңдайдын абалы, үн түйүндөрү талап кылынат. Үндүүлөр ооз көңдөйүнүн алдыңкы жана артыңкы бөлүктөрүнүн ар кандай конфигурацияда болушу аркылуу жасалат. Бул бөлүктөрдүн ортосундагы чек тилдин пассивдүү органдар (катуу таңдай, тиштер, үстүнкү эрин, кекиртектин арткы бөлүгү) менен тогошуу же жакындашуу абалы аркылуу аныкталат. Үндүүлөрдүн созулушунда бул чектин абалына алардын резонанстык касиеттери көз каранды болот [Кодзасов, Кривнова, 2001:56].

Үндүүлөрдүн артикуляциясы ооз көңдөйүндөгү сүйлөө органдарынын ээлеген ордуна байланыштуу экендиги белгилүү. Мисалы, тыбыштардын айтылышында тил горизонталдык жана вертикалдык эки багытта кыймылга

келет. Андыктан үндүүлөр тилдин горизонталдык жана вертикалдык абалдарына карай да классификацияланат.

Кыргыз тилинин айтылышынын дагы бир өзгөчөлүгү, кабыл алынган сөздөрдөгү *e* тыбышынын үнсүздөрдүн алдында *э* болуп айтылуусу саналат.

Бул өзгөчөлүктү аныктоо үчүн информанттарга төмөндөгүдөй сөздөр берилди: *banner, blogger, camera, debate, revolution, provider*.

Таблица - 3.1. “Банер” сөзүнүн айтылышы

	Айтылышы	Туура жазылышы
1-топ (Д1)	банэр	банер
2- топ (Д1)	банэр	
3- топ (Д1)	банэр	
4- топ (Д2)	банэр	
5- топ (Д2)	банэр	
6- топ (Д2)	банэр	
7- топ (Д2)	банэр	

3.2. “Кыргыз тилине англис тилинен кабыл алынган сөздөрдөгү үнсүздөрдүн өзгөрүшү” деп аталган бөлүмдө, кыргыз жана англис тилдериндеги үнсүздөрдүн артикуляциялык өзгөчөлүктөрү жана алардын колдонулушу талдоого алынат.

Кыргыз тилинде 21 үнсүз фонема болсо, англис тилинде үнсүз фонемалардын саны – 24.

Англис тилиндеги [k], [g] тыбыштарынан кыргыз тилиндеги [к], [г] тыбыштары артикуляциялык, акустикалык өзгөчөлүктөрү боюнча айырмаланат.

Англис тилиндеги [k], [g] тыбыштары жасалуу ыгы боюнча жарылма, жасалуу орду боюнча артчыл үнсүздөрдүн катарына кирип, артикуляциялык жактан алардын жасалышында тил учу астыңкы тиштерди көздөй ылдыйлап, тилдин арткы бөлүгү жумшак таңдайга көтөрүлүп ага тийген абалда болот. Өпкөдөн чыгып келаткан аба так ушул тоскоолдукту жарып өтүү аркылуу аталган үнсүздөр жасалат. Демек, англис тилиндеги [k], [g] тыбыштарынын жасалышында активдүү органдын ролун тилдин арткы бөлүгү аткарат [Дикушина, 1952:58].

Таблица - 3.2. “Блог” сөзүнүн айтылышы

	Айтылышы	Туура айтылышы
1-топ (Д1)	блог	блог [blɒg]
2- топ (Д1)	блок	
3- топ (Д1)	блог	
4- топ (Д2)	блог	
5- топ (Д2)	блог	

6- топ (Д2)	блок	
7- топ (Д2)	блок	

Экспериментте көрүнүп тургандай 2, 5, 6, 7 топтогулардын 80% - 90% пайызы кыргыз тилинин артикуляциясына ылайык *блог* сөзүндө *к* тыбышын уга алдык.

3.3. “Кыргыз тилине англис тилинен кабыл алынган сөздөрдөгү үнсүздөрдүн палатализациясы”. Англис тилинен кирген сөздөрдүн кыргыз тилине адаптацияланышына кедергисин тийгизген объективдүү факторлордун катарына англисче тилиндеги фонемалардын кыргыз тилинде жоктугун киргизүүгө болот. Мисалы, англис тилине мүнөздүү [h], [w], [t], [ə], [dʒ] ж.б. фонемалар кыргыз тилинде жок. Ал эми эки тилдеги бири-бирине артикуляциялык жактан жакын үнсүздөрдү салыштырып кароо менен гана чектелебиз. Мындай фонемалар кыргыз тилиндеги айрым “инварианттар” аркылуу алмаштырылып, же болбосо инварианттар жок болуп калган учурда этимон фонема реципиент тилдин бир нече фонемалары аркылуу туюндурулушу да ыктымал. Бирок мындай жолдор аркылуу фонемалардын туюндурулушу этимон тилдеги фонема менен реципиент тилдеги фонеманын жакындаштырылган вариантын бере алат. Бул жагдай өз кезегинде кабыл алынган сөздөрдүн вариативдүүлүгүнүн шарттайт.

Мындай артикуляциялык репродукцияны англис тилиндеги төмөнкү сөздөрдүн кыргыз тилинде айтылышынан көрүүгө болот: [в] Wordbook - вордбук, [уи] weekend - уик-енд, [т] thriller – триллер, [л] [п] parking - паркинг, [п] mining- майнинг, [ж] projector- прожектор, [дж] joic – джойстик, [х] hipe - хайп, [h] handmade – хендмейд ж.б.

Англис тилинен кабыл алынган лексемалардын курамындагы [t], [d], [s], [v], [g], [k], [m], [n], [ʃ], [f], [l] сыяктуу үнсүз фонемалардын кыргыз тилинде шайкеш келген [т], [д], [с], [в] [г], [к], [м], [н], [ш], [ф], [л] өңдүү дублеттери болгондуктан, алардын тыбыштык турпатын реципиент тилде берүү олуттуу деле кыйынчылыктарды жаратпайт. Андыктан англис тилинен кабыл алынган көпчүлүк сөздөрдүн фоноварианттары пайда болбой бир тыбыштык турпатта айтыла тургандыгын төмөнкү сөздөр аркылуу тастыктоого болот: training - тренинг, impeachment - импичмент, show - шоу, biker -байкер, jogging - джоггинг, pullover - пуловер ж.б.

Бирок бул тенденция үндүү фонемаларды берүүдө сакталбай калышы мүмкүн. Буга төмөнкү сөздөрдүн кабыл алынышы мисал боло алат: [э] treck - трэк, [а] handball - гандбол, [а] summit -саммит, [о] obravation – аббревиатура, [а] [у] bungalow - бунгало, tumbler -тумблер, [э] jumper - джемпер.

3.4. “Англис жана кыргыз тилдериндеги басымдын мүнөзү” деп аталган бөлүмүндө, кыргыз тилинде фоноварианттардын жаралуусунун изилдөөсү менен байланыштуу. Жалпы тил илиминин алкагынан алып

караганда, басымдын теориялык жана практикалык маселелери тарыхый өнүгтөн ар кайсы тилдердин чегинде каралуу менен, аны илимий жактан нормалаштыруу аракетинин жүрүп жатканы байкалат. Акценттик нормаларды кабыл алуу багытында соңку жылдарда сөздүктөрдүн, окуу китеп, окуу куралдардын, колдонмолордун жарык көрүп жатышын да кошумчалоого болот.

Ал эми кыргыз тилиндеги басым төл сөздөрдө да, фонетикалык жактан өздөштүрүп алынган чет сөздөрдө да акыркы муунга түшүшү белгилүү. Бирок башка тилдерден орус тили аркылуу кирип жаткан сөздөрдүн кыргыз тилине орус тилинин өзгөчөлүктөрүнө ылайык кирүүсү кыргыз тилиндеги басымдын табиятын бузат. Орус тили аркылуу кирген сөздөрдө басым туруктуу болбой, өзгөрүлмө басым орун алып, жыйынтыгында алардын айтылыш жана жазылыш өзгөчүлүктөрү орус тилиндегидей турпатта болуп келген жана мындай тенденция бүгүнкү күнгө дейре сакталып келет [Ахматов, 1968:1970].

Айтылышы Жазылышы

ак 'цент 'accent

ака 'демия а 'cademy

авто ' 'auto

'бизнес 'businessmen

'брокер 'broker

интер'вал 'interval

Инста'грам 'Instagram

'интер'нет in 'ternet

ком'форт 'comfort

ноут'бук 'notebook

сиг'нал 'signal

тран'зит 'transit

фоло'вер 'follower

фут'бол 'football

'мендж'мент 'management

'лифтинг 'lifting

3.5. “Кыргыз тилине англис тилинен кабыл алынган сөздөрдөгү басымдын өзгөчөлүктөрү”. Басым кеп ишмердүүлүгүнүн табияты татаал жана көп кырдуу маселелерин өз кучагына камтыган зарыл талаптардын бири катары эсептелет. Анткени басымдын туура коюлушу аркылуу кептин сабаттуулугу, маданияттуулугу, сүйлөп жаткан адамдын адабий тилдин нормалары туурасында түшүнүгүнүн бар экендиги да аныкталат. Мындан тышкары басымдын туура эмес коюлушу, же болбосо акцентуациянын туура эместиги сөздүн фонологиялык, ал эми кептин ыргактык жактан уюшулушуна кедергисин тийгизет.

Белгилүү болгондой, кабыл алынган лексика бир компоненттүү жөнөкөй

сөз жана эки же андан көп компоненттүү татаал сөз турпатында болушу мүмкүн. Бул өндүү жөнөкөй жана татаал сөздөрдөгү басым да өздөрүнө мүнөздүү тенденцияларга ээ болот. Кабыл алынган сөздөр менен алардын түпнускасынын акценттик структурасындагы айырма көбүнчө татаал сөздөрдөн ачык байкалат. Алсак, этимон сөздөрдөгү басым, эреже катары, биринчи компоненттин уңгусундагы муунга түшсө, кыргыз тилиндеги кабыл алынган сөздөрдөгү басымдын 82% экинчи компонентке түшөт ('porcorn - поп'корн, 'barmen - бар'мен, 'off-shore - офф'шор). Басымдын минтип экинчи компонентке жылып кетиши кыргыз тилиндеги кеп ыргагынын уюшулуш өзгөчөлүгүнө, тактап айтканда, кеп ыргагындагы тең салмактуулукту сактоо зарылдыгына барып такалары шексиз.

Мындан тышкары, суффикстердин таасири жөнүндө бир катар тыянактарды чыгарууга болот. Мисалы, көп учурда -инг (митинг, брифинг, мерчендайзинг), -ент (ассистент, антиоксидант, эксперимент), -ист (лингвист, саксофонист) суффикстеринде басым болот.

Татаал сөздөрдүн биринчи муунуна сейрек учурда гана басым түшпөсө, көпчүлүк учурда экинчи же үчүнчү муунга түшө тургандыгы белгилүү. Ошентсе да, кабыл алынган сөздөрдүн бир тобунда түпнуска тилдегидей басымдын биринчи муунга түшүшү сакталып калат ('printer - 'принтер, 'rucksack - 'рюкзак, 'practice - 'практика).

Айрым учурда татаал сөздөрдөгү ыргактын дестабилизациясы кошумча басымдын пайда болушу менен нейтралдашат. Бирок мындай кошумча басым бардык эле сөздүктөрдө эске алына бербегени менен, сөздөрдүн айтылышында сакталат (боди'билдинг, шоу'бизнес).

Үчүнчү баптын “Англис тилиндеги үндүү жана үнсүз тыбыштардын айкашып келишкен сөздөрдү айтууда кыргыз тилдүү студенттердин кетирген типтүү каталары” деп аталган алтынчы бөлүмдө европа тилдеринен кыргыз тилине кирген сөздөрдө басымдын туура айтылышы анализденет.

Жогоруда айтылып өткөндөй, кыргыз тилиндеги үндөштүк мыйзамы үндүүлөрдүн эрин күүсүнө жана тил күүсүнө карай үндөшүп келүүсү алардын сөздүн курамында келген артикуляциялык жана акустикалык мүнөздөмөлөрүн аныктаган тилдик кубулуш катары мүнөздөлөт. Бул мыйзам өз кезегинде үнсүз тыбыштарга да таасирин тийгизүү менен, алардын да акустикалык жана артикуляциялык өзгөчөлүктөрүн шарттап турат. Мындай кубулуш англис тилине мүнөздүү болбогондуктан, англис тилиндеги бир сөздүн чегинде эринчилдер жана эринсиздер, уччулдар жана артчулдар келе берет. Мындай тилдик өзгөчөлүк, өз кезегинде, кыргыз тилинде сүйлөгөндөрдүн тилиндеги англицизмдердин айтылышында типтүү ката-мүчүлүштүктөрдүн келип чыгуусун шарттайт. Атап айтканда, бир сөздүн же синтагманын ичиндеги

үнсүздөр менен үндүүлөрдүн айкашып келүүсүндө типтүү мүнөздөгү каталар мүнөздөгү каталардын орун алуусу атайын иликтөөнү талап этери талаш туудурбайт. Андыктан кыргыз тилинде сүйлөгөндөрдүн кебиндеги англицизмдердеги үндүүлөр менен үнсүздөрдүн айтылыш өзгөчөлүктөрүн иликтөө аркылуу төмөндөгүдөй типтүү мүнөздөгү каталарды белгилөөгө болот:

1. Кыргыз тилиндеги үндүүлөрдүн, жогоруда сөз болуп өткөн, үндөштүк мыйзамы англис тилиндеги сөздөрдүн айтылышына да таасирин тийгизет. Башкача айтканда, англис тилинен кабыл алынган сөздөрдү эрин жана тил күүсүнө карай үндүүлөрдүн үндөштүк талабына ылайык айтуу англис тилиндеги сөздөргө мүнөздүү эместиги каталардын келип чыгуусун шарттайт.

2. Эринчил үнсүздөр [w] менен катар келгенде үндүүлөрдүн эринчил артикуляцияга ээ болушу *forward* ['fɔ:wəd] «чыдамсыздык менен күтүү» — ['forwud], *onward* ['onwud] «алга» — [onwud], *sweep* [swip] «шыпыруу» - [suwip], *swept* [swept] «шыпырдым» - [swopt] сыяктуу мисалдардан көрүнөт.

3. Эгерде экинчи сөз үндүү менен башталса, биринчи сөздүн аягында келген үндүүнүн сыйлыгышуусун *who is?* [hu: iz] «ким?» — [hu:z], *my evening* [mai iviniŋ] «менин кечем» - [maiviniŋ], *every adult* [evri edalt] «ар бир чоң киши» - [evredalt] өңдүү сөздөрдүн айтылышынан көрүүгө болот.

4. Кыргыз тилине сөз башында эки үнсүздүн катар келүүсү мүнөздүү эмес болгондуктан, кыргыз улутундагылардын англис тилиндеги эки үнсүздүн катар келүүсү менен башталган сөздөрдү айтуусунда каталар орун алат.

КОРУТУНДУ

Кыргыз тилинин өнүгүү тарыхына тиешелүү байыркы жана ортонку доорлордо тилдик кабыл алуу процесси табигый нукта жүрүп, агездерде кабыл алынган кытай, монгол, иран, араб сөздөрү фонетикалык жактан да, лексика-грамматикалык жактан да толук өздөштүрүлгөнү менен мүнөздөлсө, орус алфавитин кабыл алгандан кийинки кеңеш доорунда тилдик кабыл алуу процесси табигый нуктан тайып, орус тилинин орфоэпия жана орфография эрежелерине баш ийдирилгени менен мүнөздөлөт.

Кыргыз тилиндеги англис тилинен кабыл алынган сөздөрдүн фонетикалык түзүмүн англис тилиндеги этимондору менен салыштырып иликтөө, ошондой эле мындай сөздөрдүн фонетикалык жана акценттик структурасындагы өзгөрүүлөрдү жана алардын ар кандай социалдык топтордогу айтылыш тенденциялары менен варианттарын социо-фонетикалык эксперименттин алкагында комплекстүү изилдөө максатын аркалаган бул диссертациялык иштен алынган натыйжаларды төмөнкүдөй корутундулоого болот:

1. Кыргыз тилиндеги англис тилинен кабыл алынган сөздөрдө басым сөздүн акыркы муунуна түшөрү же акыркы муундун алдындагы муунга тартылары аныкталды. Мындай өзгөчөлүк кыргыз тилинин табиятына шакеш келет, түпнуска тилдеги басымдын ордуна шайкеш келбейт. Анткени англис тилинде басым сөздүн уңгусундагы муунга түшүү менен төмөнкүчө мүнөздөлөт:

а) татаал сөздөгү басымга караганда бир компоненттүү жөнөкөй сөздөгү басым көпчүлүк учурда этимон сөздүн позициялык мүнөздөмөсүн сактайт. Башкача айтканда, жөнөкөй сүйлөмдөрдө түпнускадагы басымдын сакталышы көбүрөөк байкалат. Мындай жөнөкөй сөздөр, адатта, эки муундан туруп, -инг жана -ер көрсөткүчтөрү же үндүү тыбыштар менен аяктайт:

- эки муундан турган сөздөр: 'digest - дайджест; dis'count – дисконт;
- үч муундан турган сөздөр: mackintosh- маки шиш; canister – канистра;
- төрт муундан турган сөздөр: security – секьюрити;

б) этимон тилдеги татаал сөздөрдө басым дээрлик бардык учурда биринчи компоненттин уңгусундагы муунга түшсө, кабыл алынган татаал сөздөрдөгү басым экинчи же үчүнчү муунга, бирок көпчүлүк учурларда татаал сөздүн экинчи компонентине түшөт:

- эки муундан турган сөздөр: 'barman – бармен; showman - шоумен.
- үч муундан турган сөздөр: businessman - бизнесмен; blockbusters - блокбастер.
- төрт муундан турган сөздөр: babysitter – бейбиситтер; bodybuilding - бодибилдинг.

Ошол эле маалда экинчи басымдын түшүшү ыргактык тең салмактуулукту сактоо зарылдыгы менен шартталат. Бирок мындай басым бардык эле сөздүктөргө боло бербейт.

2. Кыргыз тилине кабыл алынган англицизмдердин акценттик структурасынын өзгөрүүсүнө таасирин тийгизген тилдик негизги факторлордун бири – формалдуу аналогия фактору. Акцентуациянын кошумча тибине ээ болгон сөздөр структуралык жактан ага жакын сөздөрдөгү акцентти теңөө өзгөчөлүгүнө ээ болот. Мындан акценттин орду акыркы элементке көз каранды болот деген жыйынтык келип чыгат. Анткени лексеманын -инг жана -ер (-ор) көрсөткүчтөрү кабыл алынган сөздөрдө басымды өзүнүн алдындагы муунга түшүшүн шарттайт.

3. Диссертациялык изилдөөнүн алкагында жүргүзүлгөн социолингвистикалык эксперименттин жүрүшүндө басымдын түшүш ордуна таасирин тийгизген төмөнкүдөй айрым экстралингвистикалык тенденциялар аныкталды:

а) информанттардын англис тилин билүү жана билбөө деңгээли (англисче сүйлөгөндөр бул тилден кабыл алынган сөздөрдү англис тилинин акценттик нормаларына ылайык айтышы);

б) информанттардын курактык өзгөчөлүктөрү (англис тилинин акценттик нормасы жаштардын кебинде басымдуулук кылат);

в) информанттардын аймактык белгилери (шаар тургундарына караганда айыл тургундарынын тилинде кабыл алынган сөздөрдүн акценттик структурасы көбүрөөк өзгөрүүгө учурайт);

г) информанттардын улуттук өзгөчөлүктөрү (мунун таасири сейрек учурайт да, көбүнчө англицизмдерди кыргыз тилинин акценттик нормаларына баш ийдирип айтууда орун алат).

4. Англис тилинен кабыл алынган сөздөрдүн акценттик структурасын варианттарга өзгөрүшүн шарттаган тилдик жана тилдик эмес факторлордун катарына кабыл алынган сөздөрдүн массалык маалымат каражаттарында колдонуу жыштыгы да кирет. Күндөлүк сүйлөшүү практикасында, ошондой эле массалык маалымат каражаттарында колдонулушу сейрек кабыл алынган сөздөрдөгү басымдын ар башкача коюлушу анын адаптацияланыш деңгээлинин төмөндүгүнүн көрсөткүчү катары бааланууга тийиш.

5. Учурда орус тилдүү чөйрөдө англис тилинин кеңири жайылуусу англицизмдердин түпнуска тилдеги акценттик структурасын сактап сүйлөө тенденциясын жаратууда. Бул тенденция күндөлүк сүйлөшүү практикасынан тартып массалык маалымат каражаттарына чейинки кеңири чөйрөгө жайылганы ачык байкалууда. Андыктан соңку мезгилдеги лексикографиялык булактарда чет тилден кирген сөздөрдүн эки вариантынын экөө тең бирдей берилип жүрөт. Булардын ичинен биринчи, негизги варианты деп кабыл алынган сөздүн акценттик структурасынын кыргыз тилинин акцентологиялык нормаларына ылайык өзгөргөн нускасы табылса, экинчи вариант деп кабыл алынган сөздүн түпнускадагы акценттик структураны сактаган нускасы табылат.

Өздөштүрүлгөн сөздөр менен кабыл алынган сөздөрдүн тилдеги макамы эки башкача. Булардын ичинен өздөштүрүлгөн сөздөр кабыл алган тилдин фонетикалык, орфографиялык, грамматикалык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүнө толук ыңгайлаштырылып, төл сөз катары колдонуу макамына ээ болсо, кабыл алынган сөздөрдө түпнуска тилдин өзгөчөлүктөрү сакталгандыгы менен мүнөздөлөт.

Кабыл алуу, биздин жашообузда зарыл. Лексикалык кабыл алуулар кыргыз тилин байытып келет. Кээде бир окуяны же кайсы бир билим чөйрөсүн бир сөз менен атоо бир топ жеңилірээк болот. Бир жагынан, кабыл алынган сөздөр модалуу колдонулса, экинчи жагынан, чет тилиндеги сөздөр тилди байытат, жаңы түшүнүктөрдү берет. Кыргыз тилинде сүйлөө маданиятынын төмөндөшүнүн жалпы себеби - азыркы коомдун рухий абалы. Аны үчүн мектептерде, ЖОЖдордо кыргыз адабий тилин окутуу ыкмаларын өзгөртүү зарыл. Кыргыз тилинде сабаттуу, кооз, таза, так сүйлөй билүү жана

жазуу ар бир кесиптин, ар түрлүү коомдук-саясий ишмердүүлүктүн адамы милдетүү. Жашообузда чет сөздөрдүн көп колдонгонуна карабастан, адамдын маданияты биринчи кезекте эне тилин канчалык терең баалаары жана эркин сүйлөй билгени менен аныкталат.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү илимий эмгектерде чагылдырылды:

1. Сооронкулова, Н. А. Фонетические особенности заимствованных слов в кыргызском языке [Текст] / Н.А. Сооронкулова // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. -2014. - №1- С.183-186. ISBN 996721533

2. Сооронкулова, Н. А. Постановка англ. произношения [Текст] / Н.А. Сооронкулова // Вестник КГУ им. Арабаева. - 2015. - №18. - С.139-141. ISSN 1654-5611

3. Сооронкулова, Н. А. Фонетические особенности английских согласных звуков в заимствованных словах [Текст] / Н. А. Сооронкулова // Вестник КГУ им. И. Арабаева. - 2015.- №18 - С.80-83. -ISSN 1654-5611

4. Сооронкулова, Н. А. Фонетическая адаптация английских заимствованных слов [Текст] / Н. А. Сооронкулова // Новое слово в науке. – Сб. матер. II Межд. науч.-практ. конф. –Чебоксары, 2017. - С. 220-223. <https://elibrary.ru/item.asp?id=30645664>

5. Сооронкулова, Н. А. Английские заимствования в кыргызском языке Причины заимствования [Текст] / Н. А. Сооронкулова // Вестник КРСУ. - 2018. - Том 18. -№1 - С.100-101. <https://elibrary.ru/item.asp?id=32627065>

6. Сооронкулова, Н. А. Влияние англицизмов на лексику кыргызского языка / Н. А. Сооронкулова // Вестник КРСУ. - 2018. - Том 18. -№1. - С. 102-103. <https://elibrary.ru/item.asp?id=32627066>

7. Сооронкулова, Н. А. Генезис звуковой природы заимствованных слов в кыргызском языке [Текст] / Н. А. Сооронкулова // Актуальные вопросы образования и науки. -Архангельск, 2019. - № 1(67). - С.119-121. <https://elibrary.ru/item.asp?id=37157174>

8. Сооронкулова, Н. А. Фонетические особенности английских заимствованных слов [Текст] / Н. А. Сооронкулова // Актуальные вопросы образования и науки.- Архангельск, 2019. - №1(67) - С. 122-124. <https://elibrary.ru/item.asp?id=37157175>

9. Сооронкулова, Н. А. Английские заимствованные слова в кыргызском языке [Текст] / Н. А. Сооронкулова // Вестник Кыргызстана, 2020. - №2 - С.117-120. <https://elibrary.ru/item.asp?id=45764587>

10. Сооронкулова, Н. А. Значение ассимиляции заимствованных слов [Текст] / Н. А. Сооронкулова // Современные концепции научных исследований. –Москва, 2021. - №: 2-5(72) - С. 33-36.- <https://elibrary.ru/item.asp?id=44888696>

Сооронкулова Назира Атакуловнанын “Англис тилинен кыргыз тилине кабыл алынган сөздөрдүн фонетикалык өзгөчөлүктөрү” аттуу 10.02.20 - тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *фонетика, фонология, кабыл алынган сөздөр, фоностилистикалык каражаттар, интерференция, басым, акцент, ассимиляция, өздөштүрүү, калькалоо, этимон, түп нуска тил, орток-тил.*

Изилдөөнүн объектиси - кыргыз тилиндеги англис тилинен кабыл алынган сөздөрдүн корпусу. **Изилдөөнүн предмети** - кыргыз тилиндеги англис тилинен кабыл алынган сөздөрдүн фонетикалык өзгөчөлүктөрү.

Изилдөөнүн максаты - кыргыз тилиндеги англис тилинен кабыл алынган сөздөрдүн фонетикалык түзүмүн англис тилиндеги этимондору менен салыштырып иликтөө, кабыл алынган сөздөрдүн фонетикалык жана акценттик структурасындагы өзгөрүүлөрдү жана мындай сөздөрдүн ар кандай социалдык топтордо айтылыш тенденциялары менен варианттарын аныктоо.

Изилдөө методдору. Изилдөөдө сыпаттама, системалык анализ, салыштырма-типологиялык, социолингвистикалык анализ, лингвостатистикалык эсеп методдору жана ык-амалдары колдонулду.

Изилдөөнүн негизги натыйжалары:

1) Англицизмдердин кыргыз тилине кабыл алынышында алардын акценттик структураларынын өзгөрүүсү боюнча теориялык изилдөөлөргө анализ жасалды;

2) Англис жана кыргыз тилдеринин типологиялык системасынын, өзгөчө фонетикалык жана акценттик бөтөнчөлүктөрү, кабыл алынган лексика реципиент тилде бир нече варианттарда айтылуусу далилденди;

3) Массалык-маалымат каражаттары кыргыз тилинде сүйлөгөндөрдүн сөздүк запасын англис тилинен кирген сөздөр менен толуктап турган негизги булактын ролун аткаруу менен, ошол эле учурда англис тилинен кирген сөздөрдөгү акценттик компоненттин калыптанышына түздөн-түз таасирин тийгизүүсү аныкталды;

4) Басымдын кабыл алынган сөздөрдүн тигил же бул муунуна коюлушунда адамдын кеп маданиятынын деңгээли, кесиби, англис тилинде сүйлөй алуусу же албоосу жетектөө ролундагы факторлордун милдетин аткаруусу далилденди.

Колдонулуу чөйрөсү: Изилдөөдөгү алынган жыйынтыктардын тилдик каражаттардын өз ара аракетке болуу өзгөчөлүктөрүн изилдөө багытындагы илимий иштерде колдонуу зарылдыгын түшүндүрүү. Иштин жыйынтыктарын фонетика боюнча атайын курстарда, англис жана кыргыз тилдеринин салыштырма-типологиясы курстарында пайдалануу сунушталат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Сооронкуловой Назеры Атакуловны на тему “Фонетические особенности английских заимствованных слов в кыргызском языке” на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 - сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: фонетика, фонология, заимствование, фоностилистические средства, интерференция, ударение, акцент, ассимиляция, калькирование, слова-этимон, язык-источник, язык-посредник.

Объект исследования - фонетические особенности английских заимствованных слов носителей кыргызского языка. **Предмет исследования** – заимствованные слова из английского, адаптировавшиеся в кыргызском языке и используемые в различных стилях речи.

Цель исследования состоит в том, чтобы на фонетическом уровне проанализировать заимствованные лексические единицы, выявить тенденции произнесения вышеупомянутых заимствований различными социальными группами и определить наиболее произносительные варианты.

Метод исследования. Основные компоненты фонетического строения иноязычных слов рассматриваются с помощью комплексной **методики:** сопоставительно-типологического сравнения, социалингвистического анализа и статистического подсчета.

Полученные результаты и новизна исследования:

1) Проведен анализ теоретических исследований по изменению акцентных структур англицизмов при их принятии в кыргызский язык;

2) Доказаны особенности типологической системы английского и кыргызского языков, особенно фонетические и акцентные особенности, наличие принятой лексики в нескольких вариантах на языке реципиента;

3) Значительное воздействие на формирование акцентного компонента оказывают средства массовой информации как основной источник пополнения словарного запаса носителей кыргызского языка иноязычными словами;

4) Уровень речевой культуры, профессиональная принадлежность, знание английского языка также являются детерминирующими факторами в постановке ударения в заимствованных словах.

Область применения: Результаты могут быть использованы в научных исследованиях при описании особенностей взаимодействия языковых средств. Результаты работы могут быть использованы в спецкурсах по фонетике, теории и практике культуры речи, а также по сравнительной типологии английского и кыргызского языков.

RESUME

of the dissertation by Sooronkulova Nazira Atakulovna on the theme “Phonetic features of borrowed words in Kyrgyz language”, to receive a scientific degree of a candidate of philological sciences on the specialty 10.02.20 - comparative-historical, typological and contrastive linguistics

Key words: *phonetics, phonology, borrowing, phonostylistic means, interference, stress, accent, assimilation, calque, etymon words, source language, intermediary language.*

The object of the study is the phonetic features of English loanwords by native Kyrgyz speakers.

The subject of the study is borrowed words from English, adapted in the Kyrgyz language and used in various styles of speech.

The aim of the research is to analyze borrowed lexical units at the phonetic level, identify trends in the pronunciation of the aforementioned borrowings by various social groups and determine the most pronounced variants.

Research methods. The main components of the phonetic structure of foreign words considered using a complex **methodology:** comparative-typological comparison social-linguistic analysis and statistical calculation. Using the comparative typological method compared characteristics phonetic, particular accent structure of the borrowed words in Kyrgyz language with the prototype in English.

Key findings and the novelty of the research:

1) Analysed theoretical studies on changing the accent structures of English borrowings in receiving into Kyrgyz language.

2) The features of the typological system of the English and Kyrgyz languages, especially phonetic and accent features, the presence of the accepted vocabulary in several versions in the language of the recipient have been proved;

3) The mass media have a significant impact on the formation of the accent component as the main source of replenishing the vocabulary of Kyrgyz speakers with foreign words;

4) The level of speech culture, professional affiliation, knowledge of the English language are also determining factors in the formulation of stress in borrowed words.

Scope of application. The results can be used in scientific research to describe the features of the interaction of language tools. The results of the work can be used in special courses on phonetics, theory and practice of speech culture, as well as on the comparative typology of English and Kyrgyz languages.

Формат 60x84 1/16. Объем 1,5 п.л.
Бумага офсет. Печать офсет. Тираж 100 экз.
ЧП «Сарыбаев Т.Т.»
г. Бишкек, ул. Раззакова, 49
т. 0 708 058 368